

Klasszika-filológiai szöveginterpretáció

(Tacitus: Ann. XIII 1—2)

- (1,1) *Prima novo principatu mors | Iunii Silani proconsulis Asiae |
ignaro Nerone | per dolum Agrippinae paratur,
non quia ingenii violentia exitum inritaverat,
segnis et dominationibus aliis fastiditus,
adeo, ut C. Caesar pecudem auream eum appellare solitus sit,
verum Agrippina fratri eius L. Silano necem molita ultorem metuebat,
crebra vulgi fama
anteponendum esse vixdum pueritiam egresso Neroni et imperium per scelus adepto
virum aetate composita, insontem, nobilem et — quod tunc spectaretur : —
e Caesarum posteris :
quippe et Silanus divi Augusti abnepos erat.*
- (1,2) *Haec causa necis.
Ministri fuere P. Celer eques Romanus et Helius libertus,
rei familiari principis in Asia impositi :
ab his proconsuli venenum inter epulas datum est,
apertius, quam ut fallerent.
Nec minus properato Narcissus Claudii libertus,
de cuius iurgiis adversus Agrippinam rettuli,
aspera custodia et necessitate extrema
ad mortem agitur,
invito principe,
cuius abditis adhuc vitiis per avaritiam ac prodigientiam mire congruebat,*
- (2,1) *ibatutque in caedes, nisi Afranius Burrus et Annaeus Seneca obviam issent.
Hi,
rectores imperatoriae iuventae et — rarum in societate potentiae — concordēs,
diversa arte ex aequo pollebant :
Burrus militaribus curis et severitate morum,
Seneca praeceptis eloquentiae et comitate honesta,
iuvantes in vicem,
quo facilius lubricam principis aetatem, si virtutem aspernaretur, voluptatibus
concessis retinerent.*
- (2,2) *Certamen utrique unum erat contra ferociam Agrippinae,
quae cunctis malae dominationis cupidinibus flagrans habebat in partibus Pallantem,*

quo auctore Claudius nuptiis incestis et adoptione exitiosa semet pervererat.

Sed

neque Neroni infra servos ingenium,

et Pallas tristi adrogantia modum liberti egressus taedium sui moverat.

(2,3) *Propalam tamen omnes in eam honores cumulabantur . . .*

Tárgyi eligazításul annyit, hogy 54-ben járunk: a csonkán ránk maradt Annales harmadik — nerói — hexasa a XIII. könyvvel kezdődik. Az előző (XII.) könyv — Messalina meggyilkolásától Claudiuséig — az ifj. Agrippina diadalmenete: felesége és parancsolója lesz tulajdon nagybátyjának; adoptáltatja vele az előbbi házasságából született Nerót; Claudius leányának vőlegényét halálba kergeti, hogy így Nero a császárnak egyben veje is lehessen; Britannicus megmérgezésével Claudius édes fiától is megszabadul, majd császári férjét sem kékik eltenni láb alól, hogy a trónt fiának — illetőleg, ahogy ő gondolta: magának — biztosítsa. Lehet ezt a szörnyűséget még tovább fokozni? — kérdezzük feszengve. Tacitus tehetsége kellett hozzá. Ennek megértéséhez óhajtanak hozzájárulni az alábbi — elsősorban nyelvi természetű — megfigyelések.

Mankóul szolgáljon a lehetőleg pontos fordítás, — ha Tacitust le lehetne fordítani:

„Az első halált az új principatus alatt, Iunius Silanusét, Asia proconsulát, Nero tudta nélkül, Agrippina cselszövése készíti (elő), nem mintha természetének erőszakosságával bárkit elpusztítására ingerelt volna, — tunya és mások uralkodása alatt lenézett ember, annyira, hogy Caligula »arany baromnak« szokta volt nevezni, — hanem Agrippina, aki a testvér Lucius Silanus öngyilkosságát előidézte, bosszútól félt: gyakorta beszélték ugyanis, hogy elébe kellene helyezni a gyermekkorából még alig kilépő Nerónak — és a hatalmat bűnös úton birtoklónak — a megállapodott korú, feddhetetlen, előkelő és — amire akkor tekintettel voltak: — a Caesarok leszármazottjai közül való férfit, hiszen Silanus is az isteni Augustus ükunokája volt.

Ez okból kellett meghalnia.

Segédkezték: P. Celer római lovag és Helius felszabadított rabszolga, a princeps családi vagyónának (kis)ázsiai intézői: ezek a proconsulnak mérget adtak be lakoma közben, nyíltabban, semhogy észrevétlen maradtak volna.

Nem kevésbé sietősen Narcissus (is), Claudius felszabadított rabszolgája, akinek Agrippinával támadt viszályáról már beszámoltam, szigorú őrizettel és végső kényszerítéssel halálba ízetik, a princeps szándéka ellenére, akinek egyelőre lappangó hibáival (Narcissus) kapzsisága és tékozlása révén csodálatos módon egyezett.

S megindultak volna a kivégzések (útján), ha Afranius Burrus és Annaeus Seneca szembe nem szegül. Ezek (ketten), irányítói az uralkodói fiatalságnak és — ritka dolog a hatalom közösségében! — egyetértők, különböző módon, egyforma befolyással bírtak: Burrus a katonai ügyek gondos intézésével és erkölcsi szigorúságával, Seneca az ékesszólás oktatásával és tisztes szolgálatkészségével kölcsönösen segítvén egymást, hogy a princeps csuszamlós életkorát — ha az erényt elutasítaná, — megengedett élvezetekkel minél könnyebben visszatartsák.

Harcuk mindkettejüknek egy volt: Agrippina vad célratörése ellen, aki — a bűnös uralom minden szenvedélyétől lángolva — a maga oldalán tudta Pallast, kinek kezdeményezésére Claudius vérfertőző házasságával és a vészterhes örökbefogadással önmagát döntötte romlásba. De Nerónak sem süllyedt szolgák alá (szabad) szelleme,

Pallas pedig visszataszító nagyravágyásával kilépvén felszabadított állapotából megutáltatta magát: a nyilvánosság előtt mégis minden tisztelet csak úgy halmozódott Agrippinára . . .”

A nem céhbelleket kevésbé érdekelheti az a kérdés, hogy az öregkori *Annales* utolsó harmada a tacitusi íróművészet töretlen folytatása és csúcsa-e, vagy mintegy visszakanyarodás a „normális” írói gyakorlathoz, vagy hogy a megfáradásnak — esetleg befejezetlenségnek — a jeleit mutatja-e. Korunk nagy Tacitus-kutatója, Ronald Syme az utóbbi álláspontot képviseli, míg a közelmúlt legfinomabb érzékű latinistája, Friedrich Klingner épp a fejtegetéseink alapjául választott mondatok nyelvi megformálásának sajátosságain mutatta be Tacitus stílusművészetének leg-tacitusibb ízeit és színeit, külsőségek helyett a tacitusi stílus „belső oldalát.”¹ *Adhuc sub iudice lis est. A vita ismerői pontosan le tudják mérni, miben és meddig követjük Klingner megfigyeléseit, esetleg miben próbálunk túljutni az eddigieken; a távolabb állók nem erre, hanem a k l a s s z i k u s* filológia interpretációs módszereire kíváncsiak, amelyeket elvont fejtegetésekből vagy kézikönyvekből nem lehet elsajátítani.

Induljunk ki a kezdő mondat különös megformálásából: *prima novo principatu mors Iunii Silani proconsulis Asiae ignaro Nerone per dolum Agrippinae paratur*. Szokatlan és „tacitusi” mindjárt a mondat váza: *mors paratur*. Ezt a kapcsolatot Tacitus is csak még egyszer használja (Ann. XV. 61,2 *Nero interrogat, an Seneca voluntariam mortem pararet*), a gondolatot különben másképp (IV 10,3 *mortem struere*; II 68,2 *mortem inferre*) fejezi ki. A szókapcsolatnak mindenestre cicerói előzménye is van (Pro Mil. 7,19 *ei viro . . . mors parabatur, cuius in vita nitebatur salus civitatis*), de prózában inkább *parare bellum, fugam* stb., költőknél pedig *parare insidias, vim, necem* stb. használatos, vagyis Tacitus szóhasználatát mindjárt az első esetben nem hétköznapiak, költőinek bizonyul.

A Tacitusnál egyébként megfigyelhető kapcsolatok (*mortem sibi consciscere, mortem alicui inferre* vagy *offerre*) különösnek mutatják a folytatást is: a várható dativus helyett miért használ genitivust (*mors Iunii Silani*)? Mert különben az első szavak elárulnák a mondanivaló lényegét (*mors Iunio Silano paratur*), és így kevesebb lehetőség nyílnék a fokozatos elmélyülésre, újabb és újabb kiegészítésekre, illetőleg meglepetésekre. De Tacitus olvasói már a *mors* előtt felfigyeltek egy ismerős nyitány-motívumra: a harmadik hexas kezdete (*prima novo principatu mors*) félreismerhetetlenül visszaüt az *Annales* elejére, amikor Livia mesterkedéseinek eredményeképpen Rómában örökletessé válik az egyeduralom (egyszerre tesz közhírré Augustus elhunytát és Nero — azaz Tiberius Claudius Nero — hatalomátvételét), és az író ab *excessu divi Augusti* tervezett

¹ Az idézett művek: R. Syme: *Tacitus*. I—II (Oxford, 1958); Fr. Klingner, Beobachtungen über Sprache und Stil des Tacitus am Anfang des 13. Annalenbuches: *Hermes* 83 (1955) 187 skk. (Megjelent a *Studien zur griech. und röm. Literatur* c. kötetben is (Zürich—Stuttgart, 1964) 659 skk.); E. Koestermann *Annales-* és H. Heubner *Historiae-kommentárja*, Heidelberg, 1965—68, illetőleg 1963—; E. Löfstedt: *On the style of Tacitus. Roman Literary Portraits* (Oxford, 1958) 157 skk. Ma is nélkülözhetetlen áttekintés: Ed. Norden: *Die antike Kunstprosa*. I—II⁵ (Leipzig—Berlin, 1958); Tacitusról: I 321 skk.

évkönyveinek érdemi fejezeteit így kezdi (I 6,1): *primum facinus novi principatus fuit Postumi Agrippae caedes...* Ismeretes ennek az emlékezetes megfogalmazásnak korábbi változata (Hist. II 64,1 Vitellius véres „bemutatkozásáról”: *magna cum invidia novi principatus, cuius hoc primum specimen noscebatur*), amelyhez nemcsak a Tiberius-párti Velleius Paterculust lehet idézni (II 124,3 *primum principatum eius operum fuit ordinatio comitiorum*), hanem az utolsó tett (szó stb.) jellegzetes megörökítését is (pl. Liv. I 2, 6 Aeneas utolsó halandó tettéről, vagy Tac., Hist. III 85 Vitellius utolsó, de nem elfajzottságra valló szava stb.). Láthatjuk egy pregnáns tacitusi kifejezés kicsiszolódásának fokozatait (ugyanígy lehetne szemléltetni a *sine ira et studio* vagy a *catullusi odi et amo* „keletkezéstörténetét”): Tacitus nem ismétli meg az egyszer (az I. könyv elején) megfelelőnek érzett megoldást, hanem a kínálkozó *primum facinus novi principatus fuit Iunii Silani mors*-ot még pregnánsabbá formálja: *... mors, quae ei* (sc. Iunio Silano) *ignaro Nerone per dolum Agrippinae paratur*. Ebben a változatban már nemcsak a végleges mondat rejtőzik, hanem — *ignaro Nerone ... paratur* — az uralkodni vágyó anya és a gátlástalan fiú tragikus összecsapásának szükségszerűsége is.

Ha az imént Tacitus nyelvének költőiségét említettük: a „halálos cselvetés” önkéntelenül felötlő vergiliusi megfogalmazására (Aen. II 264 *doli fabricator*; vö. uo. 46 *in nostros fabricata est machina muros*, mindkét esetben a fa-lóról) gondolva esetleg a *fabricatur* értelmű (*mors per dolum paratur*-t is természetesebben magyarázhatjuk.

De a kezdőszavak új és végleges megformálása még egyéb tanulságokat is kínál. Agrippa Postumus meggyilkolásának bejelentésében (*primum facinus novi principatus*) a jelzők szándékolt előrevetése különös nyomatékot ad az első s s é g n e k és az ú j d o n s á g n a k. Silanusé még megdöbbentőbb: az első három szó után valami pozitívumot is várhatnánk; annál lesújtóbb a halál előtérbe nyomulása: *mors* és nem más; mintha egy uralkodás (nem is uralkodó!) nem is mutatkozhatnék be természetesebben, mint halállal, és más kérdés nem is volna, csak az, hogy kit érint ez a „bemutatkozás”, és az anyacsászárnő jóvoltából-e, vagy netán az új császárból?

Ebben a néhány részletvonásban Klingner az „előkelő, hűvös nyugalom és a megrendítő drámaiság közti feszültséget” tapintja ki, ami valóban a tacitusi nyelv lényegéhez tartozik. Uthalatunk még a *novus principatus*-t mintegy körülfogó *prima mors*-ra, vagyis a latin szórend funkcionális (festői, „bekeretező”) szerepére, a V. Pöschl-féle „abbildende Wortstellung”-ra is, amelynek számontartása nélkül nem csak a Horatius-interpretáció elképzelhetetlen.

Figyelmet érdemel a tacitusi mondatszerkesztés: a *paratur*-ral lezárt főmondathoz egyik „függelék” a másik után járul, először egy okhatározó mellékmondat (*non quia ... inritaverat*), azután a *segnis et ... fastiditus* értelmező, majd a következményes *adeo, ut ... appellare solitus sit*. Igazán nem mondhatjuk, hogy az író a változatos körmondat elején cicerói módon mintegy megirányozza és azután töretlenül követi a közben is látható, a legvégén nyilván elérendő célt. Csupa váratlan kiegészítés, fordulat, megletetés, a végén esetleg az ellentéte annak, amire az elején gondolhattunk.

Non quia: a feszültség nem csökken; az olvasó nem tudhatja meg az igazi okot, az majd csak a *verum*-mal kezdődő még bonyolultabb részből — tulajdonképpen újabb, önálló főmondatból — fog kiderülni. Ezt nyomósítja majd a lezárás: *haec causa necis*. Nem olyan emberről van itt szó, mint amilyenek pl. Germanicus ellenfelét, Pisót megismertük (Ann. II 43,2 *ingenio violentus et obsequii ignarus insita ferocia a patre Pisone...*); Caligula gonosz, de alkalmasint telibe találó jellemzésének idézése nem Caligulát, hanem a Neróval még mélyebbre züllő principatus intézményét akarja kompromittálni: Agrippina még ettől a jámbor „aranybaromtól” is rettegett!

Közben tisztázandó az *exitum inritaverat* kifejezés is. Az ártalmatlan Iunius Silanus sohasem (plusquamperf.!) „irritálta az exitus”-t, vagyis nem hívta ki maga ellen, nem siettetette oktalanul a végzetet. A mértékadó (Mediceus Laurentianus 68,2 saec. XI) kéziratban olvasható *exitum* helyett E. Koestermann, a legújabb kiadó is az *exitium* konjektúra mellett foglal állást (vö. XIV 7,6 *exitium principis molitam matrem*, ugyancsak Agrippináról), mert *exitus* jelenthet ugyan „véget” (így pl. I 10,3 *Cassii et Brutorum exitus*), de az *irritare* igével ez szerinte lehetetlen. Kommentárjában utal a *Historiae* egy helyére (II 24,2 *inritato proelio*; H. Heubner szabad parafrázisa szerint: „nachdem sie den Gegner in ein Gefecht verwickelt hätten”), de ez ugyanúgy nem dönti el a kérdést, mint Heubner párhuzama az id. *Historiae*-helyhez (Liv. XXVIII 33,5 a könnyű hajítófegyverekről, *quae inritare magis, quam decernere pugnam poterant*). De ha az I. század „ellenzéki” irodalmának *de exitu illustrium virorum* „műfajára” gondolunk, Silanus *exitus*-át máris nem tarthatjuk „lehetetlennek”, különös tekintettel egy mindenképpen rokon Agricola-helyre (42,3), ahol a félreállított hős „józan mérséklettel” szereli le a zsarnok kiszámíthatatlan indulatosságát, *quia non contumacia ... famam fatumque provocabat*.

Szokás beszélni a latin nyelv logikájáról. Valójában a latin annyira logikus (vagy annyira logikátlan), mint a többi nyelv. A *paratur* után következő részek logikusan valahogy így hangzanának (Klingner fogalmazásában): *causa necis non fuit, quia ... inritaverat (erat enim segnis et tam contemptus ab aliis imperatoribus, ut ... appellare solitus sit), sed quia Agrippina eum ultorem et tamquam imperio dignum metuebat*, — a tényközlést „logikusan” követné a *mors paratur* okának kifejtése (*non quia... , sed quia...*). Tacitus azonban nem így gondolkodik és olvasóit sem így gondolkoztatja meg. A *non quia*-rész szinte a szemünk előtt illeszkedik össze csupa váratlan kiegészítésből; a pozitív rész már függetlenné válik az alárendelő szerkezettől, és az önállósuló főmondatához mintegy uszályként újabb kiegészítések stb. — Agrippina rettegésének egyre aggasztóbb motívumai — járulnak. Az állítmány (*metuebat*) tulajdonképpen itt is lezárja a gondolatot: Agrippinának volt oka a félelemre. De a különös — megfoghatatlan, mint a hírhedt *urgentibus imperii fatis* (Germ. 33,2), vagy a *Historiae* elején (I 1,4) olvasható *rara temporum felicitate* — ablativus absolutusos toldalék (*crebra vulgi fama*) újabb és újabb meglepetéssel szolgál: Agrippina nemcsak Lucius Silanus elemésztése miatt rettegetne Iunius Silanustól, hanem sokkal végzetesebb híresztelések miatt is: Nero uralkodói rátermettségét, sőt jogcímét vitatják el!

Felületes olvasó hanyagnak (kevésbé „logikusnak”) találhatja az *anteponendum esse* után következő dativusos szerkezetet (ki elé?): *vixdum pueritiam egresso Neroni et imperium per scelus adepto*, és iskolás rendben így írná: *Neroni vixdum pueritiam egresso et imperium per scelus adepto*... De ha meg akarjuk érteni Tacitust, akkor eleve szándékoltunk, tehát jelentéssel bírónak tekintjük az eredeti szórendet és úgy fordítjuk: „az alig gyermekkorából kilépő Nerónak és (ráadásul!) a hatalmat bűnös úton birtoklónak” (tulajdonképpen „aki ... szerezte meg és az adott időpontban is ... birtokolja”). A „ráadás” természetesen újabb anyai aggodalom forrása: a mintegy véletlenül („még”) elejtett megjegyzés tudatosítja Agrippinában (és a figyelmes olvasóban!), hogy Nero hatalomra segítéseinek gondosan megrendezett és agyonhallgatott mozzanatai nem merültek feledésbe, akármikor elővehetők és Nero (azaz Agrippina) ellen fordíthatók. A teljes megértéshez hozzátartozik a *per scelus adipisci* (fentebb: *per dolum parare*) stb. motívum tacitusi használatának számon tartása, valamint az, hogy Tacitus a dinasztikus öröklés elvét már önmagában is összegegyeztetetetlennek érzi a római res publica hagyományaival, ezért minden princepsi hatalomátvétel mögött bűnös mesterkedést sejt. (Vö. pl. I 3,3 Tiberiusról: *obscuris matris artibus*; 7,7 ugyancsak Tiberiusról: *dabat et famae, ut vocatus electusque potius a re publica videretur, quam per uxorium ambitum et senili adoptione inrepsisse*, — különösen szemléletes kifejezés: Tiberius csak anyja mesterkedésének és az adoptáló Augustus szenilitásának köszönheti, hogy az uralkodói hatalomba „bemászott” — mint valami patkány!) Jegyezzük még meg, hogy a *continuus* jelző (illetőleg a *fo l y a m a t o s s á g* elve, ellentétben a köztársasági „váltógazdasággal”) valóságos allergiát vált ki Tacitusból.

Ugyanezt a „véletlen” fokozást figyelhetjük meg a megint csak szándékoltan előre tett *virum* jelzőinek adagolásában is: a szinte még *gyermek* Nerónál alkalmasabb lenne egy „megállapodott korú” férfi; a „feddhetetlenség” hangoztatása természetes volna egyébként, de itt — a *scelus* tudatosítása után — tovább fokozza Agrippina aggodalmait; a *nobilis* jelző megint csak természetes volna az arisztokratikus hagyományaihoz ragaszkodó Rómában, és Nero nobilitásával csak nem versenyezhetne senki! Nem, legfeljebb a „Caesarok” — vagyis a dinasztia-alapítók — valamely másik vér szerinti leszármazottja, ha volna olyan. De van! Erre a felismerésre nem következhetik más, mint az illető eltüntetése — *per recentius scelus: haec causa necis*.

Így válik az olvasó — Tacitus szokatlan kalauzolásával — részesévé újabb és újabb felismeréseknek, titkoknak, a „nyilvánvaló”, „napnál világosabb” látszat mögött nem is sejthető összefüggéseknek, az I. századi történelem drámai fordulatainak. Ezt a ciceroi körmondatok „szabályos” és kiszámítható hömpölygésétől teljességgel elütő szerkesztői művészetet csak részben magyarázhatjuk a „klasszikus” szimmetria-eszménytől való tudatos eltérés igényével, a próza és költészet határainak „ezüstkori” elmosódásával, Sallustius, Livius vagy Seneca kezdeményéseinek továbbfejlesztésével: az egyéni teljesítményt is meg kell látnunk benne, annak az írónak a teljesítményét, akit „korának fájdalma” avatott történetíróvá

(B. Niebuhr), hogy mondataiban adekvát módon jelenítse meg a Caesarok Rómájának tragédiáit.

Ezt a tragikus feszültséget érezzük a következő mondatokban is. A *ministri* (*necis*) kifejezésben benne van az, hogy az illető pribékek nem a maguk feje után mentek, hanem magisterük (illetőleg magistrájuk) utasítását követték. Nevük feltüntetése (*minister* voltuk tisztázása után) látszólag kevésbé fontos (bár ez is jól szemlélteti a tacitusi elvet, a római *virtus* hirdetésének és a bűnök elrettentő megörökítésének történetírói kötelezettségét, vö. Ann. III 65,1 *quod praecipuum munus annalium reor, ne virtutes sileantur, utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit*), mégis tanulságos, mégpedig célzatosságánál fogva: a két *minister* közül az egyik római lovag, a másik viszont felszabadított rabszolga, akinek neve (Helius) ráadásul a princeps philhellén hóbortjaira és azok viszonzásaképpen kapott Neos Hélios nevére emlékeztethette még Tacitus kortársait is. (Tacitus, mint a Cornelius Scipióknál is „Corneliusabb” — minden jel szerint provinciális származású, tehát kíméletlenül szólván: parvenü — arisztokrata szuverén méltósággal és megvetéssel tekint le a *libertus*-okra; a principatus államgépezetének irányítói közé „felkapaszkodottakban” az intézmény rákfénjét, Róma gyalázatát látja, vö. Agr. 40,2; Ann. XIV 39,1–2; különösen jellemző a Germania „római tükre”, 25,2: *liberti . . . raro aliquod momentum in domo, numquam in civitate, exceptis dumtaxat in iis gentibus, quae regnantur, ibi enim et super ingenuos et super nobiles ascendunt . . .*) De a két *minister* tacitusi értelmezője sem érdektelen. A Klingner szerint is „lekezelő körülírás” (*rei familiari principis impositi*) „rendhagyó” fogalmazásának (*procuratores* helyett) éle van: így fejezi ki méltatlankodását amiatt, hogy a principatus viszonyai között, amióta a *res publica* helyébe holmi *res familiaris* tolakodott, m a g á n s z e m é l y e k „igazságszolgáltató” hatóságként (mármint orgyilkosként) járhatnak el. Különbözik pedig az *imponere* ige is jelentheti ugyan a hivatalba való beiktatást, de itt (*impositi* a közhasználatú *praefecti* helyett) inkább teher (járom, erőszak stb.) felrakását, illetőleg alkalmazását sugallja.

A szórend jelentőségét szemlélhetjük a következő mondat elején is: *ab his proconsuli . . .*, azaz „ilyen emberek a *proconsulnak* . . .”, aki mint magistratus a római nép törvényes képviselője. (Az ellentétek ilyen módon való érzékeltetésére Tacitusból akárhány példát idézhetnénk, l. Ann. XII 4,1 *Vitellius nomine censoris | serviles fallacias obtegens*; vö. Hor., Carm. I 37,6 sk. *dum Capitolio | regina dementis ruinas . . . parabat*.) Az állítmány megint lezárhatná a mondatot, de a lazán hozzátoldott kiegészítés (*apertius, quam ut fallerent*) nagyon is érthetően fejezi ki az író felháborodását: ezek a „császári közegek” még csak a kínos feltűnést sem kerülték! Olyan nonchalance-szal végezték feladatukat, mintha ez volna megszokott dolguk; a tacitusi mondat éppen látszólagos lazaságával válik hatásossá: szarkasztikussá. „Tacitusi” végül a hosszú mondatot lezáró állítmány (*fallerent*) többféleképpen értelmezhető hiányossága: Koestermann kommentárja szerint *ipsum*-mal (tehát az áldozat nevével) egészítendő ki, de oda érthetőek a társaság tagjai (*epulantes*), vagy éppenséggel akár a fentebbi idézetben (Ann. III 65,1) olvasott *posteritatem* is! Ez sem

henyeség Tacitus részéről, hanem szándékolt többértelműség (amphibolia), a gyilkosok cinikus nemtörődömségének érzékeltetése.

Nec minus properato Narcissus ... ad mortem agitur: Agrippinának — úgy érezte — sietnie kellett. Ezt az újfajta („császári”) sietséget fejezi ki Tacitus az egyedül álló *properato* határozószóval (tulajdonképpen a *properatus* part. perf. módjelentő abl.-ával, vö. *consulto*) a közönséges *propere* vagy *properanter* helyett. És tévednének azok, akik azt hinnék, hogy az előbbi mondatban negatív előjellel értékelt *libertus*-ok biztonságban érezhették magukat az „udvar” hatalmi érdekeivel szemben: még a nemrég mindenható Narcissusnak is meg kellett halnia, persze nem holmi magas-
tos eszmények szolgálatában, csupáncsak azért, mert Agrippinának útjában állott. (Mikor a három fejedelmi szépség versengett a megözvegyült Claudius — az idétlen Paris — kegyeiért, Narcissus — vesztére — Aelia Paetina mögé állott: XII 1–2; az itt említett *iurgium*: XII 57,2.)

Figyeljük most meg a *variatio tacitusi* megvalósítását az első fejezet kínálkozó példáján: *prima mors — exitum inritaverat — Agrippina necem molita — haec causa necis — necessitate extrema — ad mortem agitur*. A variálható kifejezések köre visszatért az új principatust bemutató *mors*-hoz, — biztató bemutatkozás!

Klingner az *ibaturque in caedes* (ezzel a „kitenyészített — hochgezüchtet — tacitusi megfogalmazással”) kapcsolatban nemcsak a kifejezés „új és merész” voltát emeli ki, hanem rámutat az *ire in aliquid*-féle kifejezések (*ire in arma, in principis laudes, in sententiam*) rokonságára is. A legközelebb eső és ezért rendkívül tanulságos hely Ann. IV 30,2 *ibaturque in eam sententiam, ni durius ... Caesar ... rem publicam in praecipiti conquestus esset*. Megdöbbenően tanulságos, mert szemlélteti, hogyan „fejlődött” Tacitus — és egyáltalán: az ún. senatori ellenzék — tudatában a szabad véleménynyilvánítás köztársasági gyakorlata (*ire in sententiam alicuius*) a császárkor gyilkos mechanizmusává.

Megindult volna a *caedes continua*, ennek azonban egyelőre útját szegte Burrus és Seneca. De Tacitus nem hagyja, hogy az avatatlan olvasón véletlenül is eluralkodjék a quinquennium Neronis ígéretes hangulata. A második *mors* bejelentését nem egészen úgy folytatja, mint az elsőét: míg Silanus halálát Agrippina *ignaro Nerone* készítette elő, Narcissusé *invito principe* következett be. Az elsőről nem tudott, a másodikat nem akarta. Tehát eredetileg megvolt benne az emberi érzés csírája, és csak később fajult el anyagyilkossá és őrjöngő zsarnokká? A már lezárt mondatot kiegészítő újabb „toldalék” kigyógyít bennünket ábrándozásunkból: a princeps „akarata” korántsem jóra irányult, éppen csak Narcissus „egyezett csodálatos módon” a gyermekifjú uralkodónak „egyelőre lappangó hibáival” *per avaritiam ac prodigiam* — mint előbb *per dolum, per scelus*... A határozók variálásának művésze (vö. pl. az Ann. elején, I 3,6 *abolendae magis infamiae, quam cupidine imperii aut dignum ob praemium*, ami helyett Cicero — Norden szerint — talán ezt írta volna: *incensus cupidine abolendae magis infamiae, quam proferendi imperii aut digni accipiendi praemii*) itt figyelmetlen lett volna? „Sign of incompleteness” (Syme) vagy sajátosan tacitusi erény?

A Nero-dráma két következő főszereplőjének — Burrusnak és Senecá-

nak — bemutatása is figyelmet érdemel. Mint már E. Löfstedt valószínűsítette, a *rectores imperatoriae iuventae* kifejezésben több joggal feltehető dativus (vö. I 22,1 *plures seditioni duces*; II 46,5 *paci formator*; III 14,5 *custos salutis*, de még inkább I 24,2 *rector iuveni*, vagy alább 2,2 *Neroni ingenium*) Tacitust hiperurbánus konzervatívnak mutatja be a dativus „modern” elcsökevényesítőivel szemben. Az utána következő *et* nemcsak az *et adversativum* klasszikus példája, hanem Tacitus tudatos stílusművészetének is tanulságos dokumentuma: Ha ketten „irányítják az imperator fiatalságát”, viszonyukban — *in societate potentiae!* — természetes volna az annyit emlegetett *concordia ellentéte*, vagyis a széthúzás. Ezt a „ritka” hatalmi helyzetet, szinte önellentmondást — *rectores imperatoriae iuventae et concordis*, vö. Germanicus és Drusus egyetértésével a mögöttük csoportosuló *discors aula*-ban, Ann. II 43,5–6 — érzékelteti nyelvi eszközökkel a folytatás is: *diversa arte* (különbség) *ex aequo pollebant* (egyezés). A fentebb egymás alá szedett két mondat minden ízében meggyőzően szemlélteti „a módszerek különbözősége ellenére is egyforma befolyást”: az aprólékos — nem kicsinyes! — gonddal megszerkesztett chiasmus olyan, mint egy érzékeny mérleg (figyeljük meg a jelzős szerkezeteknek az egyes és többes számú alakokra, sőt a két tag lezárásának ritmizáltságára is kiterjedő tökéletes egyensúlyát), amely végeredményként az egyenlő erővel bíró feleknek nem harcát, hanem egymás kölcsönös segítségét mutatja. H a r c u k — mint látni fogjuk, — egy volt: Agrippina ellen.

Burrusszal — esetleg narbonensisi (vasíói) földijével — szemben Tacitusnak sohasem volt fenntartása; ilyesmi Seneca itteni jellemzésébe sem vegyül: most a jó és a rossz összecsapásáról van szó. A két rector nem önző érdekből támogatja egymást, sőt nem is egymást támogatja, hanem „a princeps csuszamlós korát” (ez lett az iménti *imperatoria iuventaból*) igyekszik „megengedett élvezetekkel” az elcsúszástól, illetőleg bukástól visszatartani, ha tanítványukkal a *virtus*-t — minden ország támaszát — elfogadtatniuk és megvalósíttatniuk nem sikerül. Már pedig előttük — mint Tacitus olvasói előtt — sem titok, hogy Nero ama bizonyos héraklési válaszáton (Xen., Mem. II 1,21.) nem Areté, hanem a csábító Tryphé hívéül fog szegődni.

A tökéletesnek mutatott összhang felcsigázza várakozásunkat, és nem csalódunk: az egyetértés jegyében vívják k ö z ö s h a r c u k a t Agrippina elszántsága ellen, akinek itteni jellemzésében (*cunctis malae dominationis cupidinibus flagrans*) benne van mindaz, amit féktelenül hatalomra vágyó anyjától, az id. Agrippinától, nagyanyjától, a hírhedt Iuliától, és rajtuk keresztül a principatus „isteni” megalapítójától örökölhetett (ügyljünk közben az allitteráló c-kra): a jellemzés m i n d e n szavának súlya és háttere van; ezt tetézi Tacitus kedvelt kifejezése, a „lángoló” (*desiderio, amore, cupiditate et amentia, libidine* etc.) *flagrans*.

„Mindehhez” járul nem akármilyen szövetségese, Pallas, a felszabadított miniszter, aki egyszer már bemutatta tudományát: Claudius az ő auctoritását követve tette tönkre „vérfertőző házasságával és Nero vészterhes örökbefogadásával” — önmagát. Hátborzongató utalás, amelyből a „királydráma” minden nézője ért, csak a bukásra rendelt Agrippina — ez a római

Lady Maobeth — nem. Pedig a bukás olyan szabály- és törvényszerűen be fog következni, mint amilyen szabályosan — szinte mechanikusan — folyik most Tacitus mondata egészen a „perverz” befejezésig, sőt azon túl, mert ez a „felfordulás” nem fog megállni Agrippinánál, sőt még gyilkosánál, Nerónál sem: az egész dinasztia-nak is dicstelenül le kell takarodnia a történelem színpadáról. Persze Tacitus már megtanulhatta, hogy azért ezzel a *mala dominatio*-nak nem szakadt vége.

A harc tehát megindult, most még csak a címszereplőről és egyáltalán nem szürke eminenciásáról egy-egy részletvonás: *neque Neroni infra servos ingenium, et Pallas ... taedium sui moverat*. A merész mondatkapcsolás („egyrésről Nero nem..., másrésről Pallas annál inkább...”) jól tükrözi a helyzet bonyolultságát. E. Koestermann kommentárja szerint „a *sed* azt jelzi, hogy Pallas befolyása megingott, a következő mondat *tamen*-je pedig, hogy így volt ez Agrippinával is.” Ez nem sokat magyaráz. Az egymásra torlódó események és ellentétek nem férnek bele a tacitusi mondatba; az író — szokása szerint — válogat belőlük, az olvasó pedig egészítse ki a hiányzó tagokat, valahogy így: Agrippina mozgósította Pallast is, akinek libertusi ügyeskedése és erőszakossága annak idején könnyedén végzett a tehetetlen Claudiusszal, de Nero e tekintetben különbnek indult rabszolgáknak engedelmeskedő apjánál: mint aki *ingenius*-nak — nem szolgák szolgájának — született és *ingenium*-mal rendelkezik, egyelőre (a betoldással a mondat nyelvtani csonkaságát pótoljuk) nem alázkodott meg Pallas-féle libertusok előtt; más részből Pallas mindent megtett, csak éppen visszataszító módon, hogy ne lássék libertus-nak, és ezzel sikerült már régen (! plusquamperf.) megutáltatnia magát, — megint csak találgathatjuk, hogy ki vel? Nyilván Nero nevelőivel és az egyelőre az ő befolyásuk alatt álló Neróval — a nyilvánosság előtt még is...

Így kanyarodik vissza a bonyolult tacitusi mondatok sora Agrippina személyéhez, és kiderül, hogy az ismételten kiemelt (látszólagos) lazaság, csupa egymáshoz ragasztgatott toldalék és meglepetés mögött és fölött szuverén művészi szándék és megjelenítő képesség van, csak legyen, aki követni tudja.

Ehhez a szöveginterpretációhoz — befejezésül — csak annyit jegyzünk meg, hogy a még alaposabb megértéshez, Tacitus szándékainak felismeréséhez és módszereinek felderítéséhez elengedhetetlenül szükséges volna még legalább két hely összehasonlító elemzése: az *Annales* elejéről Tiberius hatalomátvételére és a XII. könyv elejéről Agrippina „beférkőzésére”. Ez is hozzátartozik egy klasszikus szöveg *klasszikus* megközelítésének módszeréhez és gyakorlatához, de közvetett vonatkozásait nem közvetlenül érintett szakemberek talán kevésbé szívesen követnék.

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Klasszika-filológiai Tanszék,
Debrecen